

1991-2019 Döneminde Ermeni Siyasi Elitleri, Diasporaları ve Ermenistan Ekonomisi Üzerine Düşünceler

Considerations on Armenian Political Elites, Diasporas and Armenian Economy in 1991-2019 Period

Prof. Dr. Ersan Bocutoğlu (Avrasya University, Turkey)

Abstract

After the liberation of Dağlık Karabağ and close vicinity from the long-standing Armenian occupation by Azerbaijan in 2020, different scenarios concerning the future of Armenia and South Caucasus have come to fore. Therefore, there should be a realistic evaluation of status quo of Armenian political elites, diasporas and Armenian economy relations before taking into account of the scenarios. It is not difficult to estimate that since the realization of optimistic scenarios need a mental transformation of Armenian political elites and diasporas that takes considerable time, they are not likely to happen let alone in the short run but even in the medium run. The aim of this paper is to investigate the status quo of Armenian political elites, diasporas, and Armenian economy relations during 1991-2019 period so as to be able to set up a scientific base on which the evaluation of scenarios concerning the future of Armenia and South Caucasus is placed. The method adopted in the paper is a descriptive one and data are collected via internet. Paper suggests that the divergence of Armenian political elites and diasporas on fundamental issues such as Armenia-diaspora relations, Armenia-Russia relations, Armenia-the West Relations and Armenia-Turkey-Azerbaijan relations blackens not only the future of Armenia but also the future of South Caucasus.

1 Giriş

1988-1989 yıllarında Dağlık Karabağ Otonom Oblastı'nda referandum düzenleyerek bağımsızlık ilan eden Ermenilerin başlattığı Birinci Karabağ Savaşı, Azerbaycan topraklarının % 20'sinin Ermenistan işgali altına düşmesi ve milyonlarca Azerbaycanlının yurdundan sürülmesiyle sonuçlanmıştır. Sorunun çözümü OSCE Minsk Gurubuna havale edilmiş, sorun çözülmemiş ve işgal 30 yılı aşkın devam etmiştir. 2020 yılındaki İkinci Karabağ Savaşı ile işgal altındaki topraklarını kurtaran Azerbaycan, sadece toprak bütünlüğünü sağlamakla kalmamış, aynı zamanda Güney Kafkasya Bölgesinin bir refah, barış ve güvenlik alanına dönüşme ihtimalinin kapısını aralamıştır. İkinci Karabağ Savaşı sonrasında Ermenistan ve Güney Kafkasya Bölgesinin geleceği konusunda çeşitli senaryoların ortaya çıktığı görülmektedir.

Bu bildirinin amacı, Ermenistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1991 yılı ile 2020 yılındaki İkinci Karabağ Savaşına kadar geçen zaman diliminde, Ermenistan ekonomisinin yapısal sorunlarını, ağırlıklı olarak, Ermenistan siyasi elitleri ve Ermeni diasporası bağlamında incelemeyi amaç edinmektedir. Ermenistan ekonomisini istatistik, matematik ve ekonometrik tekniklerle analiz etmeye teşebbüs etmek, meselenin özünü anlamayı güçleştirmektedir. Bu nedenle bildiride, tarihçi ve kurumcu iktisat geleneğine dayanan tasviri yöntem izlenmektedir. Çalışma, Ermenistan siyasi elitlerinin iş görme yöntemleri (*modus operandi*) ve zihniyeti, diasporanın iş görme yöntemleri ve zihniyeti, Ermenistan-diaspora ilişkilerinin karakteri ve bu karakterin Ermenistan ekonomisine etkileri üzerinde ağırlıklı olarak durmaktadır. Ermenistan ekonomisi ile ilgili uluslararası kurumların yayınladığı verilerin gerçeği yansıtmaya ihtimali düşüktür. Küçük ve aşırı (*ultra*) milliyetçi karakterli Yunanistan ve Ermenistan gibi ülkelerin, istatistiki rakamlarla oynamaları yaygın bir uygulamadır (Bocutoğlu,2019, s. 298).

Ermenilerin Türk ve Türkiye kelimelerine olan alerjisi (Çevik vd.,2011, s.2) dikkate alınarak, bildiride özellikle Ermeni kökenli yazarların ve IMF'nin değerlendirmelerine yer verilmiştir. İnceleme 1991-2019 dönemini kapsamaktadır. Bildirinin dayandığı kaynaklar internet ortamından sağlanmıştır.

Bildirinin başlığında yer alan kavramlar kısaca şöyle tanımlanabilir ve kapsamaları belirlenebilir:

Siyasi elitler; devlet idaresine ve yasama organına atamayla veya seçimle gelen, ulusal seviyedeki partilerde önemli pozisyonlarda bulunan, devlet idaresinde veya siyasi partilerde herhangi bir formel pozisyonu olmayan ancak gücü kontrol ettiği için büyük siyasi prestiji ve etkisi bulunan bireyleri kapsar (Your Article Library, Ayrıca bkz. Vergara, 20113. s.33). Ermenistan özelinde siyasi elitler, Sovyet döneminden kalan bürokratları, bağımsızlık döneminde Ermenistan'ı idare edenleri, Karabağ savaşı emekçilerini ve siyasi elitlerle işbirliği yapan iş adamlarını (*klanları ve oligarkları*) ifade etmektedir.

Ermeni diasporası, Ermenistan, Türkiye ve İran dışında yaşayan Ermenilere verilen genel isimdir. Ermenistan dışında 3-4 milyon kadar Ermeninin yaşadığı iddia edilmektedir. Ancak sağlıklı istatistikler yoktur. Diaspora ülkeleri ağırlıklı olarak Rusya, ABD ve Fransa'dır. Ermeni diasporasının 8 milyon civarında olduğunu ileri süren görüşler de vardır (Gevorkyan, 2013, s.5).

Ermenistan ekonomisi ile Ermenistan Cumhuriyeti'nin ekonomisi kastedilmektedir.

Soykırım iddiaları konusunda Türkiye ve Ermenistan'ın tezleri farklılık gösterdiği için, bildiride bazı yazarların ifadelerinde geçen soykırım kelimesinin başına yazar tarafından (*sözde*) ibaresi eklenmiştir.

Bildiri giriş bölümünden sonra dört başlık altında düzenlenmiştir. İkinci bölümde Ermenistan'ın siyasi elitleri, üçüncü bölümde Ermenistan diasporası, dördüncü bölümde Ermenistan ekonomisi ele alınmış, yapılan değerlendirmeler, ulaşılan sonuçlar ve öneriler genel değerlendirme, sonuçlar ve öneriler bölümünde özetlenmiştir.

2 Ermenistan'ın Siyasi Elitleri

Ermenistan'da hâkim olan siyasi güç eliti, piramidin tepesinde, sayısı 500 ila 2 000 arasında değişen kişi, 20 plütokrat ve siyasi figürün yer aldığı bir yapılanmadır. Bu elitin servetinin çoğu, yasal tekellerden, yasa dışı gelir transferlerinden ve zorla el koymalardan kaynaklanır. Siyasi elitler mevcut durumun bir gün ortadan kalkacağını bildikleri için, kazanımlarını Moskova, Bern, Londra ve Lefkoşa gibi finans merkezlerine taşımaktadır. Ermenistan'ın hâkim elitleri, kendisine boyun eğen bir diaspora istemektedir (Papazyan,2014).

SSCB döneminde Ermenistan'da siyasi klanların oluşumu, 1965 yılındaki Ermeni soykırımı gösterileri ile başladı. Ermeni klanları SSCB içinde en örgütlü olanıydı. Diaspora da bu klanlardan etkilendi. 1988 yılında kurulan Karabağ Komitesi de bu klanlardan biridir. 1988-1991 döneminde yönetime eski komünist parti mensupları ile Karabağ Klanının etkisindeki politik unsurlar hâkimdi. Eski komünistlerin Moskova'ya danışmadan icraat yapma gelenekleri yoktu. Bağımsızlıkla birlikte Ermenistan Cumhuriyeti'ni kuran ihtilalci hareket parçalara bölündü. En büyük parça, iktidar partisi olan ve yeni siyasi eliti oluşturan Ermenistan Cumhuriyetçi Partisi (ECP) ile Milli Demokratik Partidir (MDP). 1991-1993 döneminde ihtilali finansal olarak destekleyen işletme operatörleri/müdürleri, destekleri karşılığında, iktisadi imtiyazlar ve yüksek idari makamlara geldiler. Bu dönemde, iktisadi ve idari alanlar, patronaj ve adam kayırmanın en fazla mayalandığı ortamlar haline geldi. Kurumsal alanda iş etkinliği zayıftı ve yasadışı hâkimdi. Bir kısım Sovyet kurumları varlığını sürdürürken, aceleyle yeni kamu kurumları oluşturuldu. Eski ve yeni kurumların kuruluş gerekçeleri ile işleyişleri arasında uçurumlar ortaya çıktı ve bu uçurumlar yasadışı ilişkilerle dolduruldu (Iskenderyan, Mikaelian, Minasyan, 2016, ss.31-99).

Özetlenirse, Ermenistan'ın politik elitleri, bağımsız devlet kurucu ihtilalci ECP, Karabağ Klanını oluşturan savaççı MDP ve bunlara eklenmiş olan iş adamlarından (operatörler/işletme müdürleri ve oligarklardan) oluşmaktadır.

Ermenistan'daki yolsuzluktan sadece siyasi elitlerin istifade ettiği hususu, Ermenistan toplumu ve dış dünyanın büyük bir kısmı tarafından bilinen harcıâlem bir bilgidir (Policy Forum Armenia, 2013, s.7). Ermenistan'ın iktisadi kalkınmasını zedeleyen ve Ermenistan'ın siyasi elitleri tarafından kontrol edilen yolsuzluk kanallarının bir kısmı şöyle sıralanabilir:

1. En yüksek seviyedeki kamu görevlilerinin rant kollama (*rent seeking*) motifleri, Ermenistan ekonomisi üzerinde son derece ciddi yapısal ve dağıtımsal etkiler doğurmaktadır. Başta üretici ve tüketiciler olmak üzere çok sayıda iktisadi ajamı kendine çıkar sağlayacak şekilde vergileme veya vergiden muaf tutma, doğuracağı işlem maliyetleri ve potansiyel sosyal huzursuzluk nedeniyle oldukça zor olduğu için, rejim ülkedeki iktisadi faaliyetlerin çoğunu tekelleştirmek ve tekeller aracılığı ile kolayca rant elde etmek için harekete geçmiştir.
2. Tekelci yapıların normal kurallara ve normal vergilemeye dönüştürülmesi konusunda siyasi irade yoktur. Bu da bütçe için gerekli vergilerin eksik toplanmasına ve sosyal ve ekonomik kalkınma projelerine yeterli kaynak ayırlanamaması sonucunu doğurmaktadır.
3. Ermenistan'da devletin politika yapma sürecine özel güçlerin nüfuz etmesi anlamında *state capture*, Ermenistan ile diaspora arasındaki doğru iktisadi entegrasyonu önlemektedir. Bu durum diasporanın beşeri ve fiziki sermayesini dizginleyen ciddi bir engeldir.
4. Hukuk sistemi ve hukukun uygulanması, temel insan haklarını ihlal etmekte ve mülkiyet haklarını zayıflatmaktadır. Bu durum belirsizliği arttırmakta ve Ermenistan'da iş yapmanın işlem maliyetini yükselmektedir.
5. En yüksek seviyedeki görevlilerin çoğu, yasalara aykırı olarak doğrudan iktisadi faaliyetlerle meşgul olmaktadır. Böylece yüksek memurlar kendi şirketlerine rekabet ortamında adil olmayan avantajlar sağlayabilmekte ve kendilerinden beklenen kamu görevlerini hakkıyla yapma kabiliyeti kaybolmaktadır.

Ermenistan'daki yolsuzluğun iktisadi etkileri çok fazladır ve özellikle ülkenin iktisadi kalkınmasını ve ilerlemesini engellemektedir. Ermenistan'da, yürürlükte olan sistemli yolsuzluk ve yüksek seviyeli rant kollama sorununu dikkate almayan hiçbir kalkınma planı başarılı olamaz (Policy Forum Armenia:2013, s.12). Ermenistan'da yolsuzluk başta polis olmak üzere yasaları uygulayan kamu birimlerinde, orduda, kamu ihalelerinde, sağlık sektöründe, eğitim sektöründe ve para aklama alanlarında hâkimdir (Policy Forum Armenia, 2013, ss.24-36).

3 Ermenistan Ekonomisi

CIA'ya göre, Ermenistan, iktisadi büyüme oranını arttırmak, iktisadi rekabet edebilirlik seviyesini, istihdam fırsatlarını iyileştirmek ve özellikle Türkiye ve Azerbaycan'ın iktisadi soyutlamasından kurtulmak için ilave ekonomik reformlar yapmalı ve hukukun üstünlüğünü tesis etmelidir. Ermenistan'ın coğrafi olarak karaya kilitli oluşu, zayıf ihracat tabanı ve ekonominin önemli sektörlerinde oluşan kalıcı tekeller, ülkeyi küresel mal piyasalarındaki dalgalanmalara ve Rusya'nın ekonomik rekabetine karşı kırılgan hale getirmektedir. Ermenistan, başta enerji sektörü olmak üzere, anahtar altyapılarının çoğu, Rus mülkiyetinde veya yönetiminde olduğu için, özellikle Rusya'nın ticari ve hükümet desteklerine bağımlıdır. Rusya'da çalışan Ermenilerin ülkeye aktardığı işçi gelirleri Ermeni GSYİH'nin % 12-14 kadarını oluşturur. Kamu borçlarının GSYİH'ya oranı, yasal sınırlarına ulaşmıştır (CIA, 2021).

IMF temsilcisi Odling-Smee'ye göre, sorun tek noktada özetlenecekse bu nokta, özel çıkarların ülkenin politika belirleme mekanizmalarını ve ülke yönetimini etkileme gücüne sahip oluşudur. Bu gelişme artan yolsuzluklarla el ele gitmektedir. Hükümet, parlamento veya adli sistem şeklinde ifade edilen belli başlı devlet kurumlarının pek azı, özel çıkarların aşırı baskısından kendini soyutlayabilmiştir. Dünyanın çeşitli yerlerinden edinilen tecrübe gösteriyor ki dinamik, rekabetçi piyasa ekonomisi bu şekilde inşa edilemez. Özel çıkarlar, serbest rekabeti önlemeye ve oyunun kurallarını bozmaya muktedirse, büyüme süreci tıkanır. Dahası, vergi toplayamadığı takdirde, hükümetin sosyal sistemi finanse etme ve toplumdaki en fakirlerin durumunu iyileştirme kabiliyetinin bulunmadığı kısa zamanda anlaşılır. Ermenistan, geçen yıllardaki yüksek büyüme hızlarını sürdürmek, aşmak ve ülkedeki yoksulluğu azaltmak istiyorsa, yönetişimi iyileştirmeli ve hükümetin toplumun bir kısmına değil tamamına hizmet etmesini garanti altına almalıdır (Odling-Smee, 2001).

Khurshudyan, Odlin-Smee'nin çizdiği tabloyu daha da netleştirmekte ve meselenin ciddiyetini aşağıdaki şekilde özetlemektedir (Khurshudyan, 2016): Ermenistan şu anda dünyanın en fakir ülkelerinden biridir. Ermenistan'da ortalama aylık ücret 370 dolar, ortalama emekli maaşı 90 dolardır. Çocukların %20'si 5 yaş altındadır ve yetersiz beslenmeden kaynaklanan sağlık sorunları ile karşı karşıyadırlar.

Ermenistan'da önemli bir yatırım projesini hayata geçirmeyi planlayan her yatırımcı, yatırım sermayesinin önemli bir kısmını, herhangi bir engellemeyle karşılaşmaksızın faaliyet gösterebilmek için, mevcut Cumhurbaşkanı'nın ailesine bağış yapmaya zorlanmaktadır. Ekonomi mahalli oligarklar ile Rus tekellerinin boyunduruğu altındadır. Yetkililer Rusya ile çok sayıda onur kırıcı anlaşma imzalamıştır. Buna göre Ermenistan, petrol ve doğal gaz fiyatları dünyanın her yerinde düşse bile, Rusya'dan mümkün olan en yüksek fiyatlardan petrol ve doğalgaz almaya zorlanmaktadır. Ermenistan'da, sadece iktisadi şartların uygun olmasından dolayı değil fakat aynı zamanda sistemli yolsuzluk nedeniyle de ciddi mahalli ve yabancı sermaye yatırımlarını kaybetmektedir.

Adaletsizlik ve yasadışılık yanında sıradan vatandaşların kendi ülkesinin idaresine yabancılaşması ve yaygın ilgisizlik, umutsuzluğa yol açmaktadır. Ülkeyi kalkındırabilecek nüfus Rusya, Avrupa, Ukrayna, Kanada ve Avustralya'ya göç etmiştir. Nüfusun yıllık % 4-5'e varan dış göç hızı, dünyada en yüksektir ve en basit ifadesiyle felakettir. Ermenistan'ın bağımsızlığından beri geçen 25 yılda, 2 milyondan fazla nüfus ülkeyi terk etmiştir ki bu ülkede kalanlara eşittir. Ermenistan'ı Moskova'nın yörüngesinde tutan tek faktör Türkiye-Azerbaycan tehdididir (Khurshudyan,2016).

Karaya kilitli ve sınırlı kaynaklara sahip bir ülke olan Ermenistan, ağırlıklı olarak hizmet sektörü, sanayi sektörü ve tarım-tabanlı sanayiye sahip bir ülkedir. Aslında karaya kilitli olan ülke, Türkiye ve Azerbaycan tarafından ikinci kere karaya kilitlenmiştir. Ermenistan'a uygulanan ambargo 1993'ten beri iki sonuç doğurmuştur: Birincisi ticaret ve enerji Ermenistan'ın Rusya'ya bağımlılığını arttırmıştır. İkicisi Ermeni mallarının nakliyesini pahalı hale getirmiştir (Bkz. Bocutoğlu,2014, Bulut,2010, Bocutoğlu, Bulut,2010). Bu durum ayrıca Ermenistan'a yabancı sermaye girişini ciddi olarak sınırlandırmaktadır.

Ermenistan ekonomisi esasen hizmet sektörü ağırlıklıdır ve inşaat ile turizm faaliyetleri etrafında döner. Bu sektörler 2004-2008 döneminde, Ermenistan'a çift rakamlı büyüme sağlamış ise de 2008 küresel finansal krizinin yol açtığı uluslararası piyasalardaki dalgalanmalar, ciddi finansal ve beşeri kaynak kaybı nedeniyle uzun ömürlü olamamıştır. İnşaat sektöründeki Rus yatırımları 2009 ve 2010'da ciddi bir gerileme yaşamıştır. Ermenistan ekonomisinin Rusya'ya bağımlılığını gösteren bir ölçü vardır: Rusya'nın GSYİH'sındaki % 8'lik bir düşüş, Ermenistan GSYİH'sını % 15 azaltmaktadır. Ermenistan hükümetine göre nüfusun % 33'ü yoksulluk içindedir. Dünya Bankasına göre bu oran % 50'dir. Ermenistan nüfusunun% 20'si, başta Rusya olmak üzere, yabancı ülkelerde çalışmaktadır. Küresel kriz bu ülkeleri vurunca ülkeye aktarılan işçi gelirleri azalmaktadır. İşçi gelirleri ülke GYİH'sının % 30'una eşittir (CIA'ya göre % 12-14) ve işçi gelirlerinin % 70'i Rusya'dan transfer edilmektedir. Ermenistan Rusya'ya kısa dönemde büyük tavizler vermiştir ve bu durum Ermenistan'ın uzun dönem iktisadi özgürlüğünü engellemektedir. Rusya'ya verilen kısa dönemli tavizlerin nedenleri; Ermenistan'ın dış politikasının olmayışı, Ermenistan'ın gücü elinde toplayan siyasi elitlerinin aşırı Rus baskısı altında oluşu ve berbat iç ekonomik şartlardır. Robert Koçaryan'ın hileli seçimle iktidara geldiği 1988 yılında, ulaştırma, telekomünikasyon, bankacılık, madencilik ve enerji sektörlerinde Rusya'nın çıkarları ön plana alınmış ve Ermenistan ekonomisi Rusya'nın kontrolüne girmiştir. 2003 yılında Rusya, Ermenistan'ın yabancı ülkelere olan küçük borçlarını, işletmelerin mülkiyeti karşılığı üstlendi. Rusya şu anda Ermeni enerji sektörünün %90'ına ve

anahtar üretim sektörünün %30'una sahiptir. Ermenistan'ın yakın siyasi ve kültürel bağlar nedeniyle Rusya'ya aşırı yaklaşması, eski Sovyet bloku dışındaki ülkelerle ilişkilerini geliştirmesini güçleştirmektedir (McGinnity,2010).

4 Ermenistan Ekonomisi ve Ermenistan-Diyaspora İlişkileri

Ermenistan GSYİH'sının, 1990 seviyesinin üçte ikisi kadar olduğu tahmin edilmektedir. Nüfusun % 60'ı yoksulluk seviyesinde yaşamakta, işgücünün % 40'ı işsiz, *de facto* olarak orta sınıf namevcut ve ihracat kapasitesi zayıftır. Bu veriler ülkenin diaspora katılımını sağlayamadığı, mesleki becerilerini ve potansiyelini kullanamadığı anlamına gelmektedir. Ülkeye diaspora yatırımları girişi beklentilerin altındadır. İktisadi ve mesleki potansiyelin kullanımında birlik sağlanamayınca beyin göçü ortaya çıkmaktadır. Diaspora yatırımlarının ülkeye gelişini engelleyen bir dizi faktör bulunmaktadır. Bunlar şöyle sıralanabilir: Diasporayı oluşturan topluluklar farklı sesler, farklı mentaliteler, yaklaşımlar ve beklentiler içindedir. Bu nedenle diaspora adına konuşabilecek üzerinde uzlaşmış herhangi bir örgüt mevcut değildir. Diaspora Ermenilerinin homojen olmayışı, onları Pan-Ermeni mentalitesi altında birleştirmeyi güçleştirmektedir. Ermenistan'a diğer ülkelerden gönderilen yardımların sistematik ve eşgüdümlü olmayışı, iş ve kültürel programların koordinasyonunun yokluğu, bu programlara diaspora katılımını engellemektedir. Ermenistan'a uygulanan Türkiye ve Azerbaycan ambargosu, diaspora ile olan ekonomik işbirliğini maliyetli kılmaktadır. Ermenistan ile diaspora arasında bir güvensizlik sorunu vardır. Diasporanın çeşitli segmentlerindeki siyasileşme ve partizanlık Ermenistan'a olan diaspora yatırımlarını engellemektedir. Ermenistan'ın herhangi bir ekonomik öncelikler programı olmadığı için, diaspora yatırımlarına rehberlik edecek bir alt yapı da yoktur. Hukukun üstünlüğünün bulunmayışı, güvensizliğe ve yatırım kaybına yol açmaktadır. Ortaklıkta Ermenistan ile diaspora eşit statüde değildir, anavatan daha üstündür. Diaspora halkının büyük bir kısmı; iktisadi, kültürel ve siyasi hayattan izole olmaları nedeniyle, buldukları ülkenin ekonomisine ve yurt dışı iş çevrelerine eklenememiş, bu nedenle de yatırım kültürleri zayıf kalmıştır. Diaspora yatırımlarına Ermenistan'daki klanlar tarafından el konulmaktadır ve durum ortaya çıkınca diaspora yatırımları durdurulmaktadır. İktisadi güvenliğin ön koşullarının bulunmayışı ve istikrarsız yatırım iklimi, uzun dönemli dış yatırımları engellemektedir.

Özetlemek gerekirse, Ermenistan'da, bağımsız hukuk sisteminin bulunmayışı, bürokratik formalitelerin çokluğu, güvensiz iş ortamının varlığı, piyasanın küçüklüğü, düşük satınalma gücü ve nakliye araçlarının yetersizliği iktisadi faaliyetler bakımından ilave riskler yaratmaktadır. Bir başka güçlük de Ermenistan ekonomisinin bazı sektörlerinin tekelci karakteridir. Birbiri ile sıkı bağlantı içinde olan oligarklar, ekonominin en fazla gelir getiren sektörlerine hâkimdir ve rekabete toleransları yoktur. Bu sektörler tüketim malları ithalatı, enerji ve hafif endüstridir. Aralarında küçük ve orta boy diaspora Ermenilerinin de bulunduğu yabancı yatırımcılar, kimya sanayii, elektronik ve bilgisayar, hava alanları vb. gibi yüksek riskli ve uzun dönemli yatırımlara girmek zorundadır. Ermeni siyasi elitinin 'gelin ve yatırım yapın' yönlü yöreklendirmelerine rağmen, yolsuzluk ve hisselere zorla el koyma hikâyeleri yatırımların önüne engel çıkarmaya devam etmektedir (Manaseryan,2004).

Ermenistan'daki piyasa ekonomisinin temeli, kayıt dışı/yeraltı Sovyet ekonomisidir. Bu nedenle piyasalar, Sovyet sonrası dönemde ortaya çıkan yeni bir olgudur. Ermeni SSCB'nde, enerji ve ağır sanayi hariç, önemli derece kayıt dışı ekonomi vardı. Sovyet siyasi elitleri, kıt mal ve hizmetlerin kontrolü ve dağıtımını işine girmişler, bağımsızlık sonrası dönemde de siyasi elitler bu uygulamayı sürdürmüşlerdir. Bağımsızlığın ilk yıllarında, devlet mülkiyetindeki varlıkların çoğu o kurumların müdürleri tarafından önce *de facto* sonra *de jure* özelleştirilerek sahiplenilmiştir. Sovyet şirketlerinin müdürleri *kızıl müdürler* olarak Ermenistan ekonomik eliti içinde yer almaktadır. Özelleştirilen şirketler ülkenin siyasi elitinin yakınlarına paylaştırılmıştır.

Birinci Karabağ Savaşı, Ermenistan'daki iş yapma kültürü üzerinde etkili oldu. *Perestroyka* neslinin iş adamları, savaşın ilk yıllarında orduya silah ve cephaneye temin ettiler. Bu durum iş adamına toplumun ve siyasi elitlerin gözünde meşruiyet sağlamanın standart yolu haline geldi. Emekli askerler, feodal dönemdeki savaş lordları gibi mülkler edindiler. Zaman içinde, devlet, başta ordu ihtiyaçları sonra da diğer ihtiyaçlar için olmak üzere büyük iş adamları ile enformel olarak doğrudan yardımlaşmaya başladı. 2000'li yıllarda, siyasi elitin iç halkadaki üyelerinin çoğu, iş kotalarını ve imtiyazları paylaşan ve aynı zamanda iç ve dış politikayı tartışan önde gelen ekonomik oyuncuların oluşuyordu. İktisadi büyüme sürdükçe vatandaşlar yolsuzluğa katlanırken, iktisadi daralma başlayınca hoşnutsuzluk baş gösterdi.

Ermenistan ekonomisi, önde gelen siyasi figürlerle yakın bağlantı içinde bulunan yarı bağımsız iş adamlarının elinde kalırken, ortaya çıkan yatırım iklimi, ülkeye diaspora dâhil yeni yabancı yatırım girişlerini caydırdı. Yatırımları sözde destekler görünmesine rağmen, Ermenistan hükümeti daha ziyade, kontrolü doğrudan yabancı sermayeye kıyasla daha kolay olan, insani ve nakdi yardımlarla ilgilendi. Devlet görevlileri en fazla kazancı ithalattan sağladığı için, ithalatı ikame ederek kazançlarını düşürme ihtimali bulunan yabancı yatırım girişine karşı çıktılar, diaspora yatırımcılarına iktisadi belirsizlik ve istikrarsızlık aşılama devam ettiler. Ermenistan devletinin bu tutumuna rağmen diaspora, ülkeye insani yardım ve özel mali transferler sağlayarak, Ermenistan'a yapılan resmi yardımları arttırmak için ABD hükümetleri üzerine baskı kurarak ve sürekli değişen Ermeni hükümetlerine güçlü ve kayıtsız şartsız siyasi destek vererek tepki verdi.

Ermenistan, küresel olarak dünyada en fazla uluslararası yardım alan ülkedir. Ayrıca hatırı sayılır miktarda insani ve teknik yardım alan fakat bu yardımları bütçesinde göstermeyen bir ülkedir. Amerika'da Ermeni diaspora lobisi Kongre'den Ermenistan'a büyük ölçekli yardım çıkartan ve Azerbaycan'a verilecek yardımları engelleyen başarılı kampanyalara imza atmaktadır. Diaspora Ermenileri ayrıca anavatanlarına düzenli işçi geliri transfer etmektedir. Buna karşılık Ermenistan hükümeti, çifte vatandaşlık yasasını uzun süre engelleyerek, diaspora liderleriyle rekabete giriştiğini ortaya koymaktadır. Diasporanın anavatanına yatırım teşebbüsleri, çoğunlukla, içerdekilerin, yani Ermenistan siyasi elitinin, hasmane tutumu nedeniyle başarısız olmaktadır. Bununla birlikte belli başlı diaspora örgütlerinin, Ermenistan'da hakları gasp edilen diaspora yatırımcılarını korumak üzere adım atmadığı da bir gerçektir. Diaspora, Ermenistan hükümetinin itibar kaybına uğramaması için eleştirilerini sınırlı tutma eğilimindedir. Ermenistan'a yapılan kitlesel yardımların nasıl kullanıldığı, etkinliği ve ne gibi sonuçlara yol açtığı hususunda resmi değerlendirmeler mevcut değildir. Diaspora bakımından 'verme' eylemi, 'verilenin etkin kullanımından' daha önemlidir. Erivan rejimi diaspora desteğine büyük ölçüde bağımlı olmasına rağmen, diaspora bu bağımlılığı, Ermenistan'ın kalkınma sürecinde aktif olarak yer almak üzere pazarlık konusu yapmamaktadır (Freinkman,2000).

5 Genel Değerlendirme, Sonuçlar ve Öneriler

Ermenistan'da, kökleri Rus Çarlığı ve SSCB dönemlerine dayanan iş yapma pratiklerinin izlek bağımlı (*path dependent*) bir seyir izlediği anlaşılmaktadır. İzlek bağımlılığı herhangi bir andaki iktisadi sonuçların, o andaki çıktılardan değil daha önceki çıktılardan yolunu izlemesidir. İzlek bağımlılığı tarihin önemli olduğunu ve insan eylemi üzerinde kalıcı etkiler bıraktığını ifade eder. Geçici koşullar altında alınan kararlar, koşullar değiştiğinde bile hükmünü sürdürmeye devam eder. İzlek bağımlı süreçlerin çıktılarının açıklanması; mevcut teknolojik şartlar, tercihler ve çıktıyı belirleyen diğer faktörlerden ziyade tarihe bakmayı gerektirir (Puffert,2021). Bu bağlamda Ermenistan'da ortaya çıkan ve Sovyet döneminden kalan bürokratlar, bağımsızlık döneminde Ermenistan'ı idare edenler, Karabağ savaşı emeklileri ve siyasi elitlerle işbirliği yapan iş adamlarından (*klanlar ve oligarklar*) oluşan siyasi elit, köklerini Rus Çarlığı ve SSCB dönemindeki pratiklerden almaktadır. Bu manada oluşum izlek bağımlıdır.

Ermenistan'ın siyasi elitlerinin ekonomiyi kontrol altına almaları ve rant kollama sürecinde çıkarlarını maksimize edecek bir kayıt dışı ekonomi tesis etmeleri, ülkenin kurumlarının bilinçli bir şekilde fonksiyonsuz hale getirildiği anlamına gelir. Kurumlar toplumdaki oyunun kurallarıdır, insan etkileşimine şekil veren insan tarafından geliştirilmiş sınırlamalardır. İster siyasi isterse sosyal veya ekonomik olsun, insani mübadeleyi mümkün kılan güdülerini yapılandıran. Kurumlar, mesela, sözleşmeler ve sözleşmelerde yer alan hükümlerin yerine getirilmesi, mülkiyet haklarının korunması, hukukun üstünlüğü, kamu bürokrasisi ve finansal piyasalar gibi formel yapıları içerir. Kurumlar aynı zamanda, enformel kurumlar adı verilen, alışkanlıkları, inançları, normları, siyasi görüşleri ve eğitimdeki gelenekleri kapsar. Formel kurumlar, enformel kurumları kristalize etme eğilimindedir (Ferrini:2012). Ermenistan'da kurumların bilinçli olarak fonksiyonsuz hale getirilmesi, iktisadi kalkınma sürecini baltalamaktadır. Ülkeye girecek diaspora ve yabancı sermayenin yaratacağı ithal ikamesi ile ithalatı azaltacağı ve bu durumun siyasi elitin ithalat üzerinden sağlayacağı rantı zarar vereceği düşüncesi, ülkeye yabancı sermaye girişinin caydırmakta ve diasporayı ürkütmektedir.

Ermenistan'da zaman değişirken, siyasal elit ile diaspora zihniyeti değişime direnmektedir. Bu durumda daha ileri gitmek ve daha iyiyi yapmak için, Ermenilerin her şeyden önce, değişim geçirmiş bir anavatan elitine ve aynı şekilde değişim geçirmiş yeni bir diasporaya ihtiyacı bulunmaktadır. Burada gerek Ermenistan siyasi elitinin gerekse diasporanın bir zihniyet değişimine olan ihtiyacına işaret edilmektedir. Zira bu haliyle Ermenistan'ın iktisadi kalkınması, Ermenistan-Diaspora ilişkileri ve bizzat Ermenistan Cumhuriyetinin varlığı sürdürülebilir olmaktan çıkacaktır.

Bu bildiride ulaşılan sonuçlar şöyle özetlenebilir:

Ermenistan'a hâkim olan güç eliti, piramit tepesinde, sayısı 500 ila 2 000 arasında değişen kişi ile 20 plütokrat ve siyasi figürün yer aldığı bir yapılanmadır. Bu elitin servetinin çoğu, yasal tekellerden, yasa dışı gelir transferlerinden ve zorla el koymalardan kaynaklanır.

Ermenistan'ın politik elitleri, bağımsız devlet kurucu ihtilalci Ermenistan Cumhuriyetçi Partisi, Karabağ Klanını oluşturan savaşçı Milli Demokratik Parti ve bunlara eklenmiş iş adamlarından (operatörler/işletme müdürleri ve oligarklar) oluşmaktadır.

Yüksek seviyedeki kamu görevlilerinin rant kollama motifleri, Ermenistan ekonomisi üzerinde son derece ciddi yapısal ve dağıtımsal etkiler doğurmaktadır. Ermenistan'da yolsuzluk başta polis olmak üzere yasaları uygulayan kamu birimlerinde, orduda, kamu ihalelerinde, sağlık sektöründe, eğitim sektöründe ve para aklama alanlarında hâkimdir.

IMF'ye göre, özel çıkarlar ülkenin politika belirleme mekanizmalarını ve ülke yönetimini etkileme gücüne sahiptir ve bu durum artan yolsuzluklarla el ele yürümektedir. Hükümet, parlamento veya adli sistem şeklinde ifade edilen belli başlı devlet kurumlarının pek azı, özel çıkarların aşırı baskısından kendini soyutlayabilmiştir.

Farklı ülkelerdeki Ermeni diasporalarının kendine has özellikleri vardır. Aralarında bağlantılar bulunmakla birlikte bunları etkin olarak koordine edecek mekanizmalar mevcut değildir. Sosyal davranış, dil ve kültür, nüfus ve iktisadi refah, iç kurumsallaşma, ideoloji ve liderlik imkânlarının varlığı bakımından farklılıklar gösterirler.

Ermenistan-Diyaspora ilişkilerinde hayal kırıklığı hâkimdir. Diaspora, oligarşik devletin otoritesi altında gönüllü olarak birleşik bir güç olmayı kabule yanaşmadığı için Ermeni siyasi liderliğini hayal kırıklığına uğratmıştır. Ermenistan, güven vermeyen, doğrudan yatırım yapmayan ve sadece dışa göçü teşvik eden anti-demokratik elitleri destekleyerek, diasporayı hayal kırıklığına uğratmıştır. Bu gelişmeler nedeniyle ana vatan ile diaspora arasındaki örgütlü bağlantılar çoklu ve bölünmüş vaziyettedir.

Modern diasporayı anlamak için onların bir ağ toplumu olduğunu, merkez-çevre toplumu, ast-üst toplumu olmadığını akılda tutmak gerekir. Modern diaspora hiyerarşiyi reddetmekte, iyi liderliğe olumlu tepki vermektedir.

Ekonomi mahalli oligarklar ile Rus tekellerinin boyunduruğu altındadır. Ermenistan'ın alt yapısı Rusya'nın kontrolündedir. Ermenistan ekonomisinin Rusya'ya bağımlılığını gösteren bir ölçü vardır: Rusya'nın GSYİH'sındaki % 8'lik bir düşüş, Ermenistan GSYİH'sını % 15 azaltmaktadır.

Ermenistan'ın hâkim elitinin istediği diaspora, kendisine itaat eden bir diasporadır. Elitler, sadece kendi tekil, geleneksel, anavatan konusunda duygusallaştırılmış, Ermenistan yönetiminin plan ve programlarını uygulamaya gönüllü olan diaspora liderleri ile çalışmak istemektedir.

Ermeni siyasi eliti ile Ermeni diasporasının amaçları arasında çatışma vardır. Diasporanın (*sözde*) soykırımın uluslararası düzeyde tanınması amacına karşılık, Ermenistan siyasi eliti ambargonun kaldırılması ve ülkenin dışa açılımı ile ilgilenmektedir. Ermenistan'a uygulanan Türkiye-Azerbaycan ambargosu, Ermenistan ekonomisini sarsmıştır. 2020 Karabağ konjonktüründe söz konusu ambargonun kaldırılması, sınır kapılarının açılması ve kopmuş olan diplomatik ilişkilerin tesis edilme ihtimali, Ermenistan-Diyaspora ilişkilerini daha da gerecektir.

Ermenistan, diaspora baskısıyla şekillendirdiği Türkiye ile Azerbaycan'a yönelik hasmane dış politikasını gözden geçirerek Güney Kafkasya bölgesindeki potansiyel ekonomik işbirliğinin üreteceği iktisadi refaha ortak olabilir.

Bu bildirinin yazarı, *Turkish-Armenian Reconciliation Commission*'dan edindiği tecrübeye dayanarak; iktisadi durumları göreceli olarak daha iyi olan Rus, ABD, Fransız ve Lübnan Ermeni diasporalarının, (*sözde*) soykırımı önceleyen aşırı ırkçı tutumlarının, Ermenistan'ın yoksulluk sınırında yaşayan ve neredeyse Ermenistan nüfusunun % 60'ını oluşturan anavatan halkına zarar verdiğini düşünmektedir. Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan sınır kapılarının açılması, diplomatik ilişkilerin yeniden kurulması ve Güney Kafkasya Bölgesinin bir barış ve ekonomik refah alanına dönüştürülmesi konusunda Türkiye'nin yaktığı ışığı, kuşku yok ki, diaspora Ermenileri görmezden gelecektir. Ancak Ermenistan siyasal elitinin bu ışığı, gözlerini kapasa bile, görmeye devam edeceğinden emin olunabilir. *Reel politik* daima hükmünü yürütür ve zor oyunu bozar. Bu nedenle Türkiye ve Azerbaycan'ın Erivan sokaklarındaki Ermenileri dış dünyaya eklemeyecek, onları diaspora Ermenilerinin baskısında kurtaracak ve gerçeklerle yüzleştirecek *uzun vadeli* kamu diplomasisi seçenekleri üzerinde çalışmaya başlaması kuvvetle önerilir.

Kaynakça

- Bocutoğlu vd., 2010. "Türk-Ermeni Sınırının Açılmasının Ülke ekonomileri Üzerindeki Olası Etkileri Üzerine Bir Araştırma", Uluslararası Avrasya Ekonomileri Konferansı, İstanbul.
- Bocutoğlu, 2014. Geniş Karadeniz Havzasında Bir Bölgesel İşbirliği Modeli Olarak KEİB'in Değerlendirilmesi ve Türkiye-Ermenistan Sınır Kapısının Ekonomik Analizi, Yeni Türkiye Dergisi, 4(64). ss. 3803-3820.
- Bocutoğlu, 2019. "Yunanistan Borç Krizi ve Endüstri İlişkileri Sistemine Etkileri, Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, Cilt 8, Sayı 22. ss.294-308.
- Bocutoğlu vd.,2021. ABD'deki Ermeni ve Yahudi Diasporalarının Anavatanlarıyla Ekonomik İlişkilerinin Analizi, Kuramdan Araştırmaya Türkiye'de Göç Olgusu, (Editör: Cengiz Özgün). (Baskıda).
- Bulut, 2010. Türkiye-Ermenistan Sınırının Açılmasının Olası Ekonomik Etkileri Üzerine Bir Araştırma", Yüksek Lisan Tezi, (Danışman: E. Bocutoğlu), KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- CIA, 2021. Armenia, the World Factbook. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/armenia/> (Erişim:10.01.2021).
- Çevik vd., 2011. The Armenian Diaspora and the Need for the "Other". Ekonomik Bakış, Gazi Üniversitesi, Cilt 5. Sayı.9. <http://www.gaziakademikbakis.com/dosyalar/fbff2569-896f-452d-8599-3063a9ae1445.pdf> (Erişim:10.01.2021).
- Ferrini, 2012. The Importance of Institutions to Economic Development, E-International Relations. <https://www.e-ir.info/2012/09/19/the-importance-of-institutions-to-economic->

- development/#:~:text=Institutions%20comprise%20for%20example%20contracts,so%2Dcalled%20informal%20institutions) (Erişim:10.01.2021).
- Freinkman, 2000. Role of the Diasporas in Transition Economies: Lessons from Armenia. https://www.researchgate.net/publication/24111958_Role_of_the_diasporas_in_transition_economies_lessons_from_Armenia (Erişim: 27.12.2020).
 - Gevorkyan, 2013. Armenian Diaspora, St. John's University. [file:///C:/Users/OWNER/Downloads/EGHM2013_AVGevorkyan_ArmDiasp%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/OWNER/Downloads/EGHM2013_AVGevorkyan_ArmDiasp%20(3).pdf) (Erişim: 09.01.2021).
 - Iskenderyan vd., 2016. War, Business and Politics: Informal Networks and Formal Institutions in Armenia. Yerevan: Caucasus Institute. https://c-i.am/wp-content/uploads/Informal-networks_the-book.pdf (Erişim: 01.01.2021).
 - Khurshudyan, 2016. Why Armenians are Successful Everywhere Except Armenia”, OpenDemocracy, <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/why-armenians-are-successful-everywhere-except-armenia/> (Erişim:27.12.2020).
 - Manaseryan, 2004. Diaspora: The Comparative Advantage for Armenia”, Armenian International Policy Research Group, Working Paper No. 04/14, http://pdc.ceu.hu/archive/00002659/01/Tatul_Manaserian.pdf (Erişim: 27.12.2020).
 - McGinnity , 2010. Selling its Future Short: Armenia's Economic and Security Relations with Russia", CMC Senior Theses. Paper 58. https://scholarship.claremont.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1059&context=cmc_theses (Erişim:03.01.2021).
 - Odling-Smee, 2001. The Economic Transition in Armenia”, Speech by John Odling-Smee, Director, European II Department, IMF, The American University of Armenia, <https://www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/53/sp073101> (Erişim:29.12.202).
 - Papazyan, 2014. Armenian Diasporas and Armenia: Issues of Identity and Mobilization”, An interview with Khachig Tölölyan. <https://journals.openedition.org/eac/565?lang=en> (Erişim: 01.01.2021).
 - Puffert, 2021. Path Dependence, Economic History Association, University of Warwick, <https://eh.net/encyclopedia/path-dependence/#:~:text=Path%20dependence%20is%20the%20dependence,it%20has%20an%20enduring%20influence> (Erişim: 09.01.2021).
 - Policy Forum Armenia, 2013. Corruption in Armenia, https://www.pf-armenia.org/sites/default/files/documents/files/PFA_Corruption_Report.pdf (Erişim:09.01.2021).
 - Vergara, 2013. Elites, Political elites and Social change in Modern Societies, Revista de Sociologia, N° 28. [file:///C:/Users/OWNER/Downloads/Elites_political_elites_and_social_change_in_moder%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/OWNER/Downloads/Elites_political_elites_and_social_change_in_moder%20(1).pdf) (Erişim: 09.01.2021).
 - Your Article Library, Political Elite: Concept, Orientations and Role in Social Change. <https://www.yourarticlelibrary.com/politics/political-elite-concept-orientations-and-role-in-social-change/39204> (Erişim: 09.01.2021).
 - Zarifian, (2014). “The Armenian-American Lobby and Its Impact on U.S. Foreign Policy”, Published online: 19 August 2014 # Springer Science+Business Media New York 2014, file:///C:/Users/KULLANICI/Downloads/Zarifian2014_Article_TheArmenian-AmericanLobbyAndIt.pdf (10.02.2021 tarihinde erişildi).